

Осташко Т.О., канд. екон. наук
Інститут економічного прогнозування НАН України

РИНКОВІ ТРАНСФОРМАЦІЇ АГРАРНОГО СЕКТОРА І ОСОБЛИВОСТІ ВІДРОДЖЕННЯ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ НА СЕЛІ

Аналізуються зміни у сільському соціумі у зв'язку з ринковими трансформаціями аграрного сектора. Обґрунтовано, що ідея формування середнього класу відповідає вектору еволюції суспільства і здатна стати системоутворюючою ідеєю економічних, політичних і соціальних перетворень.

У загальному вигляді стратегічні цілі ринкових трансформацій аграрного сектора економіки можна визначити як:

- формування ефективного, стійкого, експортоорієнтованого сільського господарства, що базуватиметься на конкурентних перевагах;
- забезпечення продовольчої безпеки країни;
- формування нового соціально-економічного укладу у сільській місцевості.

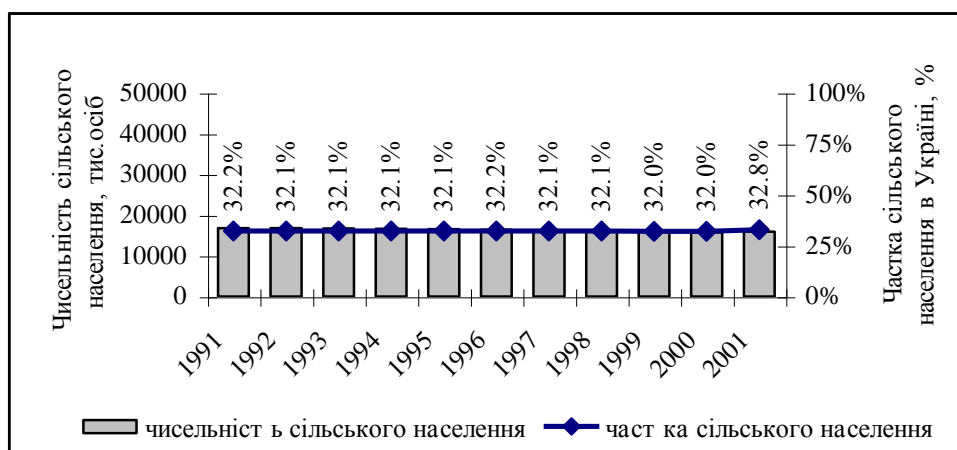
На фоні постійної зацікавленості суспільства у розвитку сільського господарства, агропродовольчих ринків і підтримці продовольчої безпеки країни проблеми такого важливого елементу аграрної сфери, яким є сільський соціум, фактично залишаються поза увагою.

Після понад десятирічної невизначеності соціальних пріоритетів аграрної політики перехідного періоду на сучасному етапі цілком закономірно виник суспільний попит на теоретично обґрунтовану соціальну політику у сільській місцевості. Руйнівним наслідком економічної кризи стала різка зміна умов і рівня життя сільського населення: зниження доходів, зростання безробіття, особливо у прихованій формі, занепад соціальної сфери села. Криза охопила не тільки економіку і соціальну сферу, а й всі рівні сільського соціуму – громаду, сім'ю, особистість, що і дає підстави вважати її системною. Останнє може мати надзвичайно негативні наслідки для суспільства, особливо з огляду на значну частку населення, що проживає у сільській місцевості. За даними перепису населення на 5 грудня 2001 р. чисельність сільського населення становила 15 млн. 878 тис. осіб, що складає третину населення країни.

На рисунку представлено динаміку сільського населення України у 1991–2001 роках. Протягом десятиріччя чисельність сільського населення скоротилася на 5,26 %, проте його частка у загальній чисельності населення

країни практично не змінилася і навіть дещо зросла (32,2 % у 1991 р. проти 32,8 % за даними перепису 2001 р.). Фактори, що стримують мобільність сільського населення – відсутність нових робочих місць у містах, звуження можливостей отримання освіти сільською молоддю, перехід на стратегію виживання за рахунок особистих підсобних господарств, старіння населення – є наслідками глибокої системної кризи у суспільстві.

Джерело даних: щорічні статистичні дані Держкомстату України (1991–2000 рр.), дані перепису населення України на 5 грудня 2001 року.

*Рисунок.. Динаміка сільського населення України: 1991–2001 рр.,
на кінець року*

Для визначення напрямків подальшого реформування аграрної сфери взагалі і сільського соціуму зокрема необхідно спочатку піддати теоретичному аналізу сам об'єкт перетворень і зміни, що в ньому відбуваються.

Специфіка аграрного сектора економіки полягає в тому, що сільське господарство визначає спосіб життя людей, зайнятих у сільськогосподарському виробництві, членів їх сімей, пенсіонерів, що проживають у сільській місцевості. Для селянина господарювання на землі – це не просто вид діяльності або засіб отримання доходу, а спосіб життя, що об'єднує людський світ і природу, духовну і матеріальну сферу. Іншими словами, для селянського способу життя характерним є поєднання природного, господарського і соціального. Водночас навіть у розвинених країнах соціальний статус селянина нижчий порівняно з мешканцями великих міст, умови праці – важчі, а можливості задоволення культурних і соціальних потреб – обмежені.

Хоча сільський соціум і сам поступово пристосовується до змін, що супроводжують ринкові трансформації, ця адаптація спрямована переважно на виживання, а не формування нового укладу, що відповідав би змінам у виробничій сфері.

Аналіз змін, що відбуваються у сільському соціумі під впливом аграрних трансформацій, дозволяє виявити наступні головні тенденції:

- У спадок від колгоспно-радгоспної системи залишилася надмірна концентрація соціального життя села навколо сільськогосподарського підприємства, що призвело до занепаду соціальної сфери внаслідок економічної кризи і подальшої невизначеності її долі в результаті передачі об'єктів соціальної сфери на баланс сільських рад після реорганізації колективних сільськогосподарських підприємств (КСП). Недостатнє фінансування соціальної сфери стало причиною занепаду її матеріально-технічної бази, скорочення мережі відповідних установ та вивільнення їх працівників. Як показують соціологічні дослідження, рівень задоволення сільського населення послугами дитячих дошкільних установ, шкіл, медичних установ, об'єктів комунального господарства суттєво знизився [1, с. 58–69].

- Особисте підсобне господарство перетворилося на основне джерело доходів сільських сімей. За даними соціологічного опитування 2000 р., проведеного в рамках Проекту приватизації землі та реорганізації КСП в Україні Міжнародної фінансової корпорації (МФК), 82,6 % селян вважають доходи, отримані від особистого підсобного господарства (ОПГ), дуже важливим джерелом своїх доходів. У середньому дохід від ОПГ склав 65 %, а дохід від роботи у сільгосппідприємстві – 23 % у структурі сукупного доходу сільських домогосподарств, тобто у середньому частка доходу, отримана від ОПГ, майже втричі перевищує дохід від роботи на підприємстві.

- Зростають масштаби економічної взаємодії міських і сільських сімей. Спостерігається тенденція до зростання обсягів сільськогосподарської продукції, яка передається міським родичам, що частково компенсується участю останніх у господарській діяльності їхніх сільських родичів. Саме ця тенденція пояснює розширення виробництва в значній частині домогосподарств сільських пенсіонерів. У соціальному плані ця вимушена неформальна кооперація має і позитивні наслідки, бо закріплює практику спільної господарської діяльності різних поколінь в родинах.

- Змінюється структура зайнятості сільського населення. Адаптація утворених в результаті реорганізації КСП приватних структур до ринкових умов неодмінно викличе подальше скорочення зайнятих у сільськогосподарському виробництві, а соціальна сфера села через нестачу фінансування не в змозі запропонувати вивільненим робочі місця. Відповідно зростає кількість самозайнятих в особистих підсобних господарствах. За даними Держкомстату, за десятиріччя з 1990 по 2000 рр. кількість населення, зайнятого у сільському, лісовому та рибному господарстві (без зайнятих в особистому підсобному селянському господарстві) зменшилася на 36,8 %, тобто більше,

ніж на третину. Рівень зареєстрованого безробіття у сільській місцевості вищий, ніж у середньому по Україні (4,8 % на початок 2002 р. проти 3,7 % на початок 2001 р.) і має тенденцію до зростання.

- Поступово відбувається формування нового соціально-економічного укладу у сільській місцевості. Початок цим процесам було покладено у 1992–1993 рр. появою перших фермерських господарств. В історичній перспективі створення фермерських господарств означало початок повернення села до способу життя, соціально-економічного укладу, який уособлює фермерство. Не одразу фермери сприймалися позитивно сільським соціумом, який керувався думкою голів сільгосппідприємств. Як показують дані соціологічних досліджень, перелом у ставленні до фермерів, а отже і до повернення фермерського соціально-економічного укладу, відбувся протягом 1999–2000 рр., коли селяни отримали сертифікати на право приватної власності на землю. Якщо у 1999 р. розвиток фермерства підтримували 38 % селян, то у 2000 р. – 64 % [див. 1, с. 29].

- Законодавче закріплення за селянами права власності на земельні частки і особливо видача Актів на право власності на землю дали новий поштовх для формування нового соціально-економічного укладу в сільській місцевості. Нові відносини, що виникають з приватної власності на землю – це нові форми мислення і поведінки людей.

Аналіз змін сільського соціуму показав їх протилежну спрямованість, що дає підстави зробити висновок про поляризацію суспільства. З одного боку, спосіб життя сільського населення став більш “патріархальним” – знизилася мобільність, споживання послуг, зросла роль натурального забезпечення продуктами, зміцнилися трудові сімейні зв’язки в обмін на продукцію присадибних ділянок. У такий спосіб сільські родини адаптувалися до економічної кризи. З соціальної точки зору ця адаптація – суцільний регрес, крок назад до патріархального суспільства, хоча вона продиктована економічною необхідністю. Стан сільського соціуму впливає на його здатність сприймати реформи і стримує процес створення ефективного конкурентоспроможного аграрного сектора економіки в Україні.

З іншого боку, системна криза сільського соціуму має характер трансформаційної – на зміну старому соціально-економічному укладу повинен прийти новий, характерний для суспільств з ринковою економікою. В термінах концепції модернізації, що розвивається в західній соціологічній літературі з 60-х років XX ст., це означає заміну комуністичної парадигми на модерністську. Втім, перш ніж прийняти за взірць західну модель модернізації суспільства, слід усвідомити її наслідки для суспільства взагалі і сільського соціуму зокрема. По суті, модернізація суспільства в західних країнах супро-

воджувалася втратою традицій, руйнуванням традиційного аграрного суспільства. Модернізм побудований на індивідуалізмі, а індивідуалізм як соціально-психологічний, соціально-економічний і духовний феномен у США і країнах Західної Європи сформувався під впливом протестантської етики і став ядром ринкового менталітету. Спроба переносу засад західного ринкового менталітету на ґрунт українського суспільства створить реальну небезпеку втрати власної ментальної ідентичності. Адже менталітет – це глибинні вікові константи соціального і національного характеру, архетипові уявлення, цінності, ідеали життя народу. Для селянського соціуму деформації менталітету означають втрату традиційної народної культури, а для суспільства взагалі – деформацію колективної пам'яті народу, безперервного досвіду соціуму, ланцюга досвіду поколінь.

Не випадково вивчення проблем ментальності знаходиться в центрі уваги сучасної психології і соціології. Питання ментальної ідентичності належать до феноменів кризи – вони починають хвилювати суспільну думку тоді, коли суспільство або окремі індивіди втрачають орієнтири, відчують непевність і розгубленість. Такою стала реакція модерністського суспільства на відрив від коренів, розрив з традицією, результатом якого стали порушення психологічної рівноваги, зростання психологічної напруги і як наслідок – несвідома діяльність натовпу [2]. З усвідомленням негативних психологічних і соціальних наслідків модернізації з'явилося характерне для сучасного пост-модерністського західного суспільства намагання відновити зв'язок з традицією, втрачений з розпадом аграрного суспільства.

Негативний досвід модерністської цивілізації ХХ ст. пояснює надзвичайну обережність, з якою треба підходити до реформування такої делікатної, вразливої і разом з тим вибухонебезпечної сфери як традиційний сільський соціум. Менталітет українського селянства, що вступило у ХХ ст. класом індивідуальних землевласників, вже зазнав невиправних деформацій внаслідок колективізації і голодомору. Внаслідок цього був зруйнований традиційний селянський спосіб життя, а фактичне прикріплення до землі одночасно стало початком відчуження від неї. Складність вироблення соціальної політики, спрямованої на ліквідацію деформацій менталітету селянства, ускладнюється тим фактом, що колективна, як і індивідуальна ментальна ідентичність, принципово не підлягає точному визначенню в силу своєї природи. Менталітет народу або соціальної групи знаходиться у стані постійних змін під впливом внутрішніх і зовнішніх факторів, водночас забезпечуючи неперервність досвіду поколінь. Різкі зміни, що відбулись у сільському соціумі на початку ринкових перетворень за відсутності будь-яких позитивних соціальних орієнтирів, спричинили стан непевності, тривоги, зневіри. Подальші

трансформації потребують здійснення такої соціальної політики, стрижнем якої стала б ідея, яка збігається з напрямком зміни менталітету сільського соціуму, а отже, була б здатною консолідувати суспільство навколо реформ.

На нашу думку, саме ідея формування середнього класу здатна стати системоутворюючою ідеєю економічних, політичних і соціальних перетворень у суспільстві, бо вона відповідає вектору його еволюції. Формування прошарку ефективних власників і зростання доходів селян, з одного боку, і відповідні зміни у суспільній свідомості – з іншого повинні поступово привести до формування середнього класу у сільській місцевості. Наступні міркування доводять, що використання ідеї середнього класу не зводиться до простої рецепції відповідних західних соціальних теорій. Ідея “середнього класу” має всі шанси стати життєздатною в українському суспільстві, оскільки вона збігається з прагненням народу до пристойних стандартів життя і здатна переорієнтувати суспільну свідомість від стратегії виживання до стратегії розвитку. Беручи до уваги, що в даному разі об’єктом дослідження є суспільна свідомість, слушним буде звернення до психології – науки, що вивчає ментальні характеристики індивідів і груп.

З точки зору класичної психології можна стверджувати напевно, що у випадку ідеї середнього класу по суті ми маємо справу з явищем, притаманним будь-якому суспільству на будь-якому етапі його розвитку – міфотворенням. Не випадково теорія середнього класу з’явилася в ході розвитку західної цивілізації під впливом соціально-політичної філософії античності. Це зовсім не означає, що міф про середній клас є казкою чи красивою брехнею. Існує багато соціальних міфів, які зовсім не мають негативної природи, і при вдалому використанні владними структурами сприяють розвитку суспільства завдяки їх потужному впливу на людей.

Механізм цього впливу вперше дослідив швейцарський психолог Карл Густав Юнг [3]. К.Г.Юнг висунув гіпотезу про те, що особисте підсвідоме людини спирається на більш глибинний пласт, який є природженим, і назвав його колективним підсвідомим. Колективне підсвідоме складається з архетипів – символів, що сформувалися за багато тисячоліть людської історії і відображають найбільш фундаментальні співвідношення і цілі.

Архетипи діють за власною ініціативою і мають власну специфічну енергію. Саме вони, відзначав Карл Юнг, дають життя міфам, релігіям і філософським концепціям, що впливають на цілі народи і поділяють історичні епохи [4, с. 76]. Відповідно до логіки вченого, міф про середній клас є втіленням архетипової мрії людства про “золоту добу” (або про рай) [див. 4, с. 83]. Інфантильною формою цієї архетипової мрії Юнг вважає також комуністичну ідею.

Враховуючи потужну енергію соціальних міфів, можна дійти висновку, що від того, які ідентифікаційні соціально-класові моделі будуть вкорінені та інституційно закріплені у суспільній свідомості, значною мірою залежить майбутнє країни. Під ідентифікаційною моделлю ми будемо розуміти систему основних властивостей, характеристик, що приписуються членам певної соціальної групи, у даному випадку – середньому класу [5]. Ми не можемо говорити про середній клас в Україні як про реальну соціальну групу через теоретичну невизначеність критеріїв належності до цієї групи і поки що початкову стадію її формування. Проте закріплення ідентифікаційної моделі середнього класу у свідомості частини найбільш активних, мотивованих і освічених членів суспільства працюватиме на економічне зростання і формування реального середнього класу в українському суспільстві. Зокрема, широкое використання поняття “середній клас” у засобах масової інформації сприятиме консолідації значної частини суспільства, що має високий творчий і громадянський потенціал.

Чіткого визначення поняття “середній клас” не існує навіть у західних стратифікаційних соціологічних теоріях. Проблематичним є поки що і механічне застосування відповідних критеріїв визначення середнього класу без їх адаптації до реалій перехідного періоду українського суспільства. У західному суспільстві середній клас представлений переважно підприємцями, службовцями, інтелігенцією, представниками творчих професій, висококваліфікованими робітниками. Незрівнянно низький рівень життя більшості вищезгаданих соціальних груп в Україні не дає жодних підстав віднести їх до середнього класу, проте за природою суспільної свідомості у відповідності з методами соціальної міфології цілком можливою є самоідентифікація цих груп з середнім класом суспільства, хоча і віртуальним. Насамперед, це стосується тих соціальних груп, без активної позиції яких у принципі неможлива реалізація ефективної стратегії економічного зростання, а саме спеціалістів з вищою освітою, у тому числі аграрною. До цієї групи належить і сільська інтелігенція – вчителі, лікарі тощо. Іншу групу сільського соціуму, що за рівнем активності і вмотивованості може ідентифікуватися з середнім класом, складають власники фермерських господарств і у перспективі сімейних ферм. Що стосується керівників сільськогосподарських підприємств, то ця група наближається до середнього класу за більшістю критеріїв: рівнем доходів, впливом на прийняття рішень тощо. Тобто завдання полягає у виборі такої ідентифікаційної моделі середнього класу, яка здатна розвинути соціальний статус і визначити соціальні орієнтири означених груп, а в перспективі – стати основою формування реального середнього класу в Україні.

Найбільш відомі версії “середнього класу” епохи індустріалізму належать Дж.Бернхему і Р.Дарендорфу. Моделі середнього класу постіндустріального суспільства вбудовані у рамки теорій “технотронного суспільства”, “суспільства споживання”, “інформаційного суспільства” у Д.Белла, Дж.Телл-брейта, Е.Райта і інших. Модель російського середнього класу розробляють В.І.Ільїн, В.В.Радаєв, О.І.Шкаратан та ін. [6, 7]. Розпочато розробку моделі формування середнього класу в Україні [8].

Сам середній клас досить неоднорідний, тому більшість західних стратифікаційних моделей середнього класу виділяють “верхній”, “середній” і “нижчий” середній клас, “старий” середній клас з підприємців і “новий” з професійних груп з вищою освітою. Р.Дарендорф, зокрема, ввів поняття “службового класу”, що об’єднує соціальну групу управлінців і службовців, чисельність яких постійно зростає [9].

Існує декілька критеріїв визначення поняття “середній клас”. До стратифікаційних критеріїв відносять: характеристики добробуту (рівень доходу, володіння рухомим і нерухомим майном); характеристики статусу (споживання, життєве середовище, проведення вільного часу тощо); політичний статус (вплив на прийняття рішень різного рівня). Використовують також змістовні (цінності, уявлення, стереотипи поведінки тощо) та ідентифікаційні (самоідентифікація з середнім класом) критерії.

Якщо узагальнити визначення середнього класу згідно з найчастіше використовуваними критеріями, то середнім класом можна назвати соціальну групу, яка має такі характеристики: певний рівень доходів; володіння нерухомістю, власна справа; висока професійна освіта і кваліфікація; відносна задоволеність своїм статусом; прагнення до стабільності і порядку; суб’єктивна самоідентифікація з середнім класом.

В сучасній Україні належність до середнього класу пропонується визначати за такими ознаками: власність (передусім на нерухомість – житло, землю, засоби виробництва); середній рівень доходів, професійно-освітня підготовка та соціальний статус; ідентифікація себе як представника середнього класу [див. 8, с. 105]. Абсолютний рівень доходів не дає можливості віднести будь-яку соціальну групу до середнього класу. Можливим є тільки визначення соціальної бази майбутнього середнього класу на основі аналізу структури доходів домогосподарств [див. 8, с. 110].

Досить умовно можна застосовувати критерій наявності нерухомості для визначення середнього класу у сільській місцевості з огляду на низький рівень забезпечення житла комунальними послугами – центральним опаленням, водоводами, каналізацією, природним газом, відсутністю в багатьох селах доріг з твердим покриттям. Що стосується володіння землею, то, по-пер-

ше, державні акти на право приватної власності на земельні частки колишніх КСП видані поки що (станом на початок травня 2002 р.) лише половині колишніх членів КСП, а по-друге, мізерний розмір орендної плати не дає підстав вважати її суттєвим джерелом доходів сільських сімей.

Проте, дані соціологічних досліджень 2001 р. виявили, що від 32 до 45 % населення країни ідентифікує себе з середнім класом, а у сільській місцевості частка осіб, що зараховують себе до середнього класу, на 14 % вища, ніж у містах [див. 8, с. 11]. Найбільш імовірною гіпотезою, що пояснює високу частку сільського населення, що ідентифікує себе з середнім класом, є припущення, що у розумінні респондентів поняття “середній клас” пов’язано з середнім рівнем життя в Україні. Якщо виходити з цього припущення, можна довести, що на високу соціальну самооцінку селян безпосередньо вплинула передача їм у приватну власність земельних часток колишніх КСП. Адже у 1998 р., що передував реорганізації КСП, селяни оцінювали матеріальний стан своїх родин порівняно зі середньостатистичною родиною України таким чином¹:

	<i>% респондентів</i>
Дуже високий	—
Високий	—
Вищий за середній	0,2
Середній.....	14,0
Нижчий від середнього	25,0
Низький.....	41,7
Дуже низький	19,1

Тобто до отримання сертифікатів, що засвідчували право селян на земельні частки КСП, лише 14,2 % селян ідентифікували себе за рівнем життя з середнім класом суспільства, відповідно соціальна самооцінка селян була нижчою порівняно з оцінкою мешканців міст.

Таким чином, становлення нового соціально-економічного укладу в сільській місцевості тісно пов’язане з земельними відносинами, а формування середнього класу залежить від доходів, отримуваних від використання землі. Отже, можна виділити напрямки аграрних трансформацій, що впливатимуть на вкорінення ідеї середнього класу в сільському соціумі і сприятимуть формуванню реального середнього класу в Україні. Ними стали законодавче запровадження приватної власності на землю, передача у приватну власність земельних ділянок для ведення фермерських, особистих підсобних господарств, передача у приватну власність земель колишніх КСП, надання мож-

¹ Дані Проекту приватизації землі та реорганізації КСП в Україні МФК.

ливості виділення земельних часток колишніх КСП в натурі (на місцевості) і приєднання їх до особистих селянських господарств.

Темпи формування середнього класу у сільській місцевості визначатимуть як об'єктивні, так і суб'єктивні фактори. Визначальним об'єктивним фактором буде вибір моделі подальших структурних трансформацій аграрного сектора.

На сучасному етапі в Україні паралельно розвиваються дві моделі – крупне товарне виробництво на базі реорганізованих КСП – новоутворених підприємств різних організаційно-правових форм – і дрібнотоварне виробництво в особистих селянських господарствах і невеликих фермерських господарствах. В термінах сучасних соціологічних теорій першу модель умовно можна назвати модерністською, а другу – традиційною. Перша модель підтримується державою, друга розвивається переважно за рахунок ініціативи знизу. Соціальну базу модерністської моделі складають, з одного боку, соціальна група керівників і головних спеціалістів підприємств, що зберегли багато ознак колишнього керівного складу колгоспів, а з іншого – орендодавці, що в економічному, соціальному, а часто і в особистому плані перебувають у повній залежності від керівництва. За умови переважного розвитку модерністської моделі соціальною базою формування середнього класу у найближчому майбутньому має шанс стати лише керівний склад підприємств. Підставою для такого песимістичного прогнозу є мізерний розмір орендної плати, натуральна форма її виплати, фактична відсутність у орендодавців можливостей впливу на розмір орендної плати, найнижчий серед галузей економіки рівень заробітної плати у сільському господарстві. За цих умов єдиною можливістю підтримки рівня матеріального добробуту залишається розвиток особистих селянських господарств. Отже, модерністська і традиційна моделі структурних трансформацій не є альтернативними – в реальному житті вони не тільки співіснують, але й тісно взаємодіють. І орендна плата, що сплачується в натуральній формі, і заробітна плата, яка також частково виплачується сільськогосподарською продукцією, вкладаються у ресурсну базу особистих господарств.

Друга, традиційна модель розвитку сільського господарства передбачає розвиток фермерських господарств і сімейних ферм на базі особистих селянських господарств і земельних ділянок, виділених із земель колективної власності сільгосппідприємств. Ця модель знаходить більшу підтримку у сільському соціумі. За даними соціологічних досліджень, починаючи з 2000 р. кількість бажаючих самостійно господарювати, тобто утворити щось на зразок сімейних ферм, значно перевищує кількість селян, що хотіли б здавати землю в оренду. За результатами опитувань, проведеного в рамках Проекту

приватизації землі та реорганізації КСП в Україні МФК, у 1999 р. понад половини селян (55 %) хотіли б передати землю в оренду, а у 2000 р. – лише 29,5 відсотка. На той же час у 2000 р. 39,5 % опитаних власників земельних часток хотіли б обробляти свої земельні частки власними силами (проти 21,3 % у попередньому 1999 р.).

Традиційна модель розвитку сільського господарства довела свою ефективність в умовах економічної кризи, коли сектор особистих селянських господарств виконав роль “буфера” при різкому зниженні виробництва в колективному і державному секторі, чим фактично підтримав продовольчу безпеку країни. Ця модель відповідає світовій тенденції сталого розвитку, менталітету селянства, має зростаючу підтримку у сільському соціумі, а створення мережі сімейних ферм в Україні сприятиме вирішенню проблеми зайнятості і формуванню соціальної бази середнього класу у сільській місцевості. Заходи уряду щодо розвитку фермерських господарств і мережі сімейних ферм на основі особистих селянських господарств, або хоча б створення для них рівноправних умов сприятимуть формуванню ефективного конкурентоспроможного аграрного сектора і вирішенню проблеми продовольчої безпеки.

Література

1. Гончарук О.С., Марусов А.Ю., Осташко Т.О. Соціальні проблеми реорганізації колективних сільськогосподарських підприємств. – К.: Центр соціальних експертиз і прогнозів Інституту соціології НАНУ, 2000. – 108 с.
2. Лебон Г. Психология толп // Психология толп. – М., 1998. – С. 137.
3. Юнг К.Г. Об архетипах коллективного бессознательного // Юнг К.Г. Божественный ребенок: Сб. – М.: ООО “Издательство АСТ-ЛТД”, 1997. – С. 248–290.
4. Юнг К.Г. К вопросу о подсознании // Человек и его символы: Сб. – М.: Серебряные нити, 1997. – С. 13–102.
5. Московичи С. Век толп: Пер. с фр. – М.: “Центр психологии и психотерапии”, 1988. – С. 316.
6. Ильин В.И. Государство и социальная стратификация советского и постсоветского общества (1917–1996). – Сыктывкар: СГУ, 1996. – С. 156–216.
7. Радаев В.В., Шкаратан О.И. Социальная стратификация. – М.: Аспект Пресс. – С. 41–49.
8. Лібанова Е.М., Власенко Н.С., Геєць В.М., Горбунов О.С., Кужель О.В., Паламарчук В.М., Паніотто В.І., Яременко О.О. Політика становлення середнього класу // Послання Президента України до Верховної Ради України. Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2001 році. – К.: Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України, 2002. – С. 104–121.
9. Darendorf R. The Service Class // Industrial Man / Ed. by T. Bums. – London: Penguin Books, 1969. – P. 141.